

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ (*Острог*)

**ЗАЯЦЬ АНДРІЙ. УРБАНІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС НА ВОЛИНІ
В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ. –
ЛЬВІВ: ВИД-ВО “ДОБРА СПРАВА”, 2003. – 206 с. –
(СЕРІЯ: МОНОГРАФІЇ / ІНСТИТУТ ІСТОРИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ЛЬВІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА)**

Зрушення у соціально-економічному розвитку середньовічних держав були нерозривно пов'язані з процесом міської колонізації. Остання проходила шляхом локації міст – надання міського права існуючим перед цим поселенням або закладення міст на “сирому корені”, тобто на місці, яке протягом довгого часу пустувало. Локаційний рух опирався на модель, вироблену на основі німецького міського права, найчастіше права м. Магдебурга. Цей процес призводив до просторової концентрації населення, появи менш чи більш розвиненого самоуправління, переходу населення до нерільничої діяльності – торгівлі, ремесла, послуг. Виникнення і розвиток міст були важливими ознаками модернізації суспільства – процесу, який вів до технічного переозброєння суспільства, виникнення нового, позбавленого теологічного домінування світобачення, реорганізації системи освіти, появи нової культури, що нав'язувалася до найкращих античних зразків. Особливо важливим був локаційний рух для східних регіонів Європи, що відставали у своєму розвитку від країн Заходу на континенті. До таких регіонів належали, безперечно, й українські землі.

Не можна сказати, що розвиток українських міст протягом XVI – першої половини XVII ст. не привертав до себе уваги дослідників, але праця львівського науковця Андрія Заяця є значною мірою знаковою. По-перше, тому що вперше предметом дослідження став локаційний рух у окремо взятому українському регіоні – Волині. По-друге, тому що автор максимально вичерпно використав джерела до цієї тематики. По-третє, тому що у дослідженні не лише подається інформація, наведена у документах правової локації, але й встановлений ступінь реалізації елементів останньої за даними інших джерел, у першу чергу, вписів гродських і земських книг. Це дало авторові можливість спростувати низку помилкових тверджень попередньої історіографії щодо розвитку волинських міст зазначеного періоду.

У дослідженні автор не приховує своєї симпатії до методології позитивізму – і тоді, коли цитує у вступі Ш. Ланглуа, Ш. Сеньобоса, Ф. де Куланжа, Е. Фрімена, і тоді, коли у своїй роботі інтерпретує джерельні дані. Це

мало для праці неоднозначні наслідки. З одного боку, сповідування дослідником принципів позитивізму зробило його працю маловразливою на критику, оскільки неможливо критикувати послідовно подані джерельні дані. З іншого, – визначило дещо “сухуватий” стиль викладу матеріалу, відсутність імовірних тлумачень нелогічних джерельних даних, наприклад, у випадках згадок про окремі міста після їхньої локації як про села.

У вступі А. Заяць наводить докладну історіографію предмету його дослідження. Огляд літератури подано за двома напрямками. По-перше, охарактеризована література, що стосується волинських міст XVI – першої половини XVII ст. взагалі. По-друге, автор дає аналіз досліджень, присвячених локаційному процесові у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, а пізніше в об’єднаній Речі Посполитій. Даний аналіз не лише знайомить читача з досягненнями історіографії, передовсім польської, щодо формування мережі міських поселень, але й наочно демонструє, що предмет дослідження, обраний А. Зайцем, не привертав особливої уваги попередніх істориків. Блискуче (без перебільшення!) знання автором польської історіографії дозволило йому структурно логічно побудувати виклад матеріалу, постійно вдаватися до порівнянь урбанізаційного процесу на Волині з іншими регіонами Польсько-Литовської держави, використовуючи результати, отримані польськими дослідниками, робити висновки щодо досліджуваної теми.

Доцільним як для історико-регіонального дослідження є наведення автором у своєму дослідженні характеристики геологічної будови та природно-географічних областей Волині (с. 26–27). Однак, на мій погляд, робота краще б виглядала, якби чіткіше простежувався вплив природно-географічних особливостей на специфіку і темпи урбанізаційного процесу в певних місцевостях Волині. У зв’язку з цим напрошується зауваження щодо ще одного маловрахованого А. Зайцем фактору, що безперечно впливав на успішність чи неуспішність містозасновницьких починань: надзвичайних явищ (у польській історіографії вони отримали назву “*klęski elementarne*”) – пожеж, паводків, заморозків, нападів кочівників тощо. Принагідно слід відзначити, що стосовно даного аспекту існує низка досліджень як у польській, так і в українській історіографіях¹.

Автор, розпочинаючи своє дослідження, наводить точні дані щодо наявності міських поселень на Волині на кінець XV ст. Цьому питанню

¹ *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. – Lwów, 1932. – Cz. I: Zjawiska meteorologiczne i pomory; Lwów, 1935. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary; *Hoszowski S.* Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648 // *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin.* – Warszawa, 1960. – S. 453–465; *Horn M.* Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej polskiej w latach 1600–1647 // *Studia i materiały do historii wojskowości.* – 1962. – T. VIII. – S. 3–71; *Дзира Я. І.* Турецько-татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // *Український історико-географічний збірник.* – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.

присвячено перший розділ рецензованої праці. Попри, здавалося б, другорядність розгляду цього аспекту для дослідження А. Заяць підійшов до нього надзвичайно ретельно, про що свідчать наведені в розділі уточнення щодо чисельності населення волинських міст на кінець XV ст. порівняно з дослідженням П. Саса (с. 32–33).

Цілком слушною видається теза автора про зв'язок локаційного процесу з розвитком великого землеволодіння. Необхідність створення центру для волості, де б зосереджувалося ремісниче виробництво і, в першу чергу, де б проводилися ярмарки й торги, змушувало великих землевласників звертатися до великого князя (згодом – до короля) з проханням видати локаційний привілей для того чи іншого населеного пункту. У дослідженні А. Заяця подані приклади, коли міста засновувалися фактично раніше отримання королівського привілею на їхню локацію, що доводить вирішальну роль у їх виникненні саме соціально-економічних чинників. Іншим вагомим аргументом для отримання землевласником локаційного привілею була необхідність створення значного оборонного пункту на шляху татарських вторгнень в територію Волині, хоч автор справедливо відзначає, що побудова замку могла відбуватися й у сільських поселеннях. Відтак львівський дослідник наводить твердження короля Сигізмунда III (фактично – когось із його секретарів чи писарів), що різницю між містом та селом чинить наявність у першому ярмарків і торгів, а не замку (с. 57).

Процес отримання власником для певного населеного пункту локаційного привілею А. Заяць слідом за польськими дослідниками називає правовою локацією. Відзначаючи скупість інформації, що подається у локаційних привілеях, зважаючи на їхній формалізований зміст, автор виділяє серед них локаційні та локаційно-магдебурзькі привілеї. Аналізуючи останні, дослідник зафіксував факт надання двом волинським містам – Дорогобужу (1514 р.) та Красилову (1517 р.) – хелмінського або магдебурзького міського права, на противагу всім іншим, що отримували лише магдебурзьке право (с. 43, 97). На жаль, у дослідженні спроба прояснення такої “аномалії” відсутня. Можна припустити, що тут відбився формулярний зразок локаційних привілеїв, якими користувалися писарі великокнязівської канцелярії. Однак ініціатором отримання обох привілеїв була одна особа – князь К. І. Острозький. Тому виникає припущення, чи не є це свідомою спробою князя перенесення на Волинь засад самоуправління пруських міст, які передбачали наявність військових повинностей їхніх мешканців на користь свого сюзерена? Чи не підтвердженням цього є наведений А. Заяцем фрагмент з точно не окресленого ним документа для того самого Красилова, датованого 1615 р., згідно з яким кожен міщанин повинен був мати у своєму будинку “рушницю, два фунти пороху, дві копи куль” (с. 155). Спробую висловити здогад, що альтернативна пропозиція локаційних привілеїв для Дорогобужа та Красилова відбиває етап пошуку волинськими містозасновниками найефективнішої моделі функціонування управління місцевих урбаністичних осередків. Замовчування у джерелах про хелмінське право щодо волинських

міст у майбутньому не означає, що його окремі норми не діяли, зважаючи на генетичну спорідненість хелмінського права з магдебурзьким².

Крім правової локації, автор дослідження говорить про просторову локацію, розуміючи під нею власне процес виникнення міста. У цій частині монографії окреслюється широке коло проблем, дослідження яких ще чекає свого часу. Однак, описуючи загалом цей етап міської локації, А. Заяць висловлює думки, які можна вважати продуктивними. Цілком знайома нам з польських досліджень схема виникнення міста у дослідженні отримує джерельне підтвердження і, так би мовити, “волинське обличчя”. Автор наводить цінну інформацію про кількість в окремих містах ринкових будинків, справедливо вважаючи, що відштовхуючись від цього показника можна говорити про орієнтовну величину міського ринку, який був центральним і найважливішим компонентом міста (с. 110–111). На жаль, у дослідженні не наведене співвідношення кількості ринкових будинків до загального числа будинків у місті. Можливо, це б дозволило авторові обійтися без загальних фраз про “досить значні” розміри міських ринків (с. 112).

Значну інформативну цінність має аналіз третього етапу просторової локації – залюднення та забудови осаджуваного міського поселення. А. Заяць цілком слушно відзначає розходження між проголошеним у локаційних привілеях принципом заселення заснованих міст вільними людьми та реальною практикою, коли пани-осадці чи їхні урядники погоджувалися приймати селян-втікачів, а то й проводити організовані акції “викочення” селян з населених пунктів, що належали іншим власникам (с. 112–115). Важливу роль у притягненні селян з навколишніх сіл до міста відігравала проголошена його засновником “воля” або “слобода” – певна кількість пільгових, звільнених від сплати частини податків, років. Можна погодитися з твердженням автора, що для волинських міст, заснованих на місці існуючих поселень, питання про “початковий людський капітал” гостро не стояло. Звідси бідні джерельні дані про осіб, що займалися залюдненням міст – так званих осадчих або осадців. Утім, віднайдені А. Зайцем джерельні дані щодо осадчих міст, що виникали на “сирому корені”, дозволяють ствердити, що ними були дрібні шляхтичі (с. 115–116). Умовно можна прийняти тезу автора, запозичену з праці Р. Щигела, про те, що осадчими могли призначатися й міщани. Дана теза не є підтверджена щодо Волині впровадженням А. Зайцем в обіг джерельним матеріалом. Та й Р. Щигел занотував лише два такі випадки за XVI ст. на все Польське Королівство у межах 1569 р.³ Власне з двох наведених ним осадчих-міщан лише одного – Войцеха Внука, сандомирського райцю, осадчого міста Замость у Холмській землі, можна беззаперечно залічити до представників міщанського стану. Іншого – Северина Сасина, осадчого міста Далешіці у Сандомирському воеводстві, що був

² Див.: *Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego.* – Lwów; Warszawa; Kraków, 1925. – Т. II. – С. 221–226.

³ *Szczygeł R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku.* – Lublin, 1989. – С. 134, 201.

перед локацією солтисом однойменного села, віднесено до міщан на невідомо якій підставі⁴. Стосовно Волині відомий факт надання князем Олександром Заславським 11 березня 1627 р. вїтївства у Новому Заславі “на новїй осадї” Лук’яновї Миропольцевї, напевне, представниковї міщанства⁵. Вїйти ж і осадчї на етапї заснування міста, як правило, були одними й тими самими особами.

А. Заяць ретельно подав у своїй праці данї, що засвідчують наявність у волинських містах ратуш, лазень, культових споруд, в’язниць, замків. Реєстр даних об’єктів, створений львівським дослідником, є своєрідним добрим путівником по різних джерелах, у першу чергу, по гродських і земських книгах, для дослідників міського життя, історичної топографії та архітектури волинських міст. Простежуючи вплив наявності замку на успішність чи неуспішність локації, автор доходить висновку, що хоч і не у всіх волинських містах були замки, але їх наявність суттєво впливала на становлення міста. За підрахунками, наведеними у монографії, серед 72 міст, локація яких виявилася невдалою, 51 (70 відсотків) не мали замку (с. 134).

Свідченням про достатньо високий ступінь розвитку локаційного процесу на Волині, на думку автора, було заснування так званих “нових міст” (“другої форми локаційного руху”, за визначенням польської дослідниці С. Кулеєвської-Топольської) та явище так званої “трансляції” – перенесення локації з одного поселення на інше (с. 135–136).

Розглядаючи процес формування управління та самоврядування у локіваних містах, А. Заяць у своєму дослідженні окремо характеризує відповідні інститути у містах привілейованих, тобто в тих, що отримали маґдебурзьке право, та непривілейованих. Дослідник встановив, що інститут віча, який сягав своїм корінням часів Київської Русі, функціонував не лише у непривілейованих, але й у деяких упривілейованих містах Волині (с. 138–139). Структурним елементом функціонування вічевої організації у непривілейованих містах була наявність у них сотників та десятників. Автор схиляється до думки Ю. Бромлея та В. Гейноша, що згадані посадові особи виконували адміністративно-фіскальні та оборонні функції. Дослідник дійшов висновку, що сама назва “десяток” була умовною, оскільки до його складу могла входити більша кількість будинків (до двадцяти п’яти) (с. 139). Детально у дослідженні наголошується на обмеженій правоздатності міщан у непривілейованих містах.

Характеризуючи органи управління привілейованих міст, А. Заяць особливу увагу приділяє інституту вїтївства. Посада вїта приносила значні прибутки, тому вона часто ставала об’єктом суперечки між зацікавленими особами. З тексту дослідження можна зрозуміти, що співвідношення між вїтївствами, що призначалися і ускладнювалися, мало змінюватися на

⁴ Ibidem. – S. 234, 261.

⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie – Sanguszków. – Sygn. 75/IV. – S. 477.

користь перших, оскільки власники міст чи просто зацікавлені особи намагалися викупити останні. Війти, як правило, були представниками шляхетського стану й тяжіли до самоствердження на конституційному рівні (сеймові конституції 1607, 1620 і 1662 рр.); вони мали представляти інтереси міщанського стану, судити кримінальні справи між його представниками. Це створювало прихований механізм можливого конфлікту між війтами та міщанськими громадами⁶. Погоджуючись із польським дослідником З. Гульдоном і заперечуючи аргументи білоруського історика А. Грицкевича, А. Заяць вважає, що інститут війтівства був характерний лише для привілейованих волинських міст. Приймаючи цю тезу як підставову, дослідник на факті існування посади війта відносить до привілейованих ще 27 волинських поселень (с. 160–161). Мені відомий, принаймні, один випадок існування війта у волинському селі Колчин, що належало до королівщини⁷ і, зрозуміло, аж ніяк не могло вважатися привілейованим містом. Ближче знайома мені ситуація з поширенням інституту війтівства у Чернігівському воєводстві дозволяє ствердити, що війти були й у непривілейованих містах, і в окремих селах. Тому, як видається, посади війтів, напевно, існували у привілейованих містах, але й могли існувати в окремих непривілейованих містах та селах. Ймовірно, ці посади встановлювалися для осаджуваних містечок та сіл, але були відсутні у поселеннях, що мали давню метрику, належали до приватної власності чи перебували у службовому володінні. Отже, тезу про належність згаданих 27 міст до привілейованих А. Зайцеві слід було б обґрунтувати докладніше.

Відзначаючи загалом добре наукове й літературне редагування рецензованої монографії, слід все-таки відзначити окремі огріхи.

Так, двічі фактично без змін цитується фрагмент локаційного привілею 1598 р. на повторне заснування міста у Рожищах (с. 52 і 94). Інформація, що подається, є вкрай цікавою, але її дублювання варто було б уникнути. Згідно з даними, наведеними на с. 52, привілей на осадку міста Сокола 23 червня 1604 р. був облятований Стефаном Сокольським у книгу великокнязівської канцелярії. Однак, ґрунтуючись на посиланні, наведеному автором, привілей був облятований не до книги великокнязівської канцелярії, а до книги королівської канцелярії.

Дослідження, як видається, було б кращим, якби його автор більше уваги присвятив поясненню причин невдач містозасновницьких починань. Так, зокрема, нереалізація отриманого Савином Єловицьким локаційного

⁶ Див.: Заяць А. Інститут війтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. – Львів, 1998. – С. 106–112; Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.

⁷ Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 219. – Арк. 553–554.

привілею для Воронівців цілком логічно пояснюється невизначеним статусом цього поселення. Єловицьким вдалося стати власниками цього поселення у результаті судового процесу наприкінці XVI ст. Але їхні права й після цього піддавалися сумніву, і тому реальних дій, скерованих на локацію міста, вони не чинили. Це, зрештою, й відзначили люстратори у 1616 р. За їхньою оцінкою, Єловицькі, видаючи себе за власників цієї та інших маєтностей, що фактично належали до Кременецького староства, сприяли лише їхньому спустошенню⁸.

Утім, вказані зауваження не можуть заперечити фахового вирішення вперше поставленої в українській історіографії проблеми, характерного для праці А. Зайця. Автор продемонстрував, наскільки поєднання блискучого знання джерельного матеріалу та історіографії проблеми може розширити діапазон урбаністичних досліджень. Можливо, саме дана праця зверне увагу частини українських дослідників цієї доби на те, що наявні джерела дають можливість подивитися на процеси в українському місті очима його мешканців, а не оперуючи лише висновками чи прикладами, наведеними у працях популярних західноєвропейських чи, в кращому разі, польських істориків. Отже, знамените позитивістське кредо – “назад до джерел!” – продовжує залишатися актуальним. Для української історичної науки, яка у своєму розвитку не пройшла повноцінного позитивістського етапу, поява досліджень, подібних до рецензованих, є особливо важливою, зважаючи на зростаючу тенденцію за допомогою нефахового і часто викривленого постмодерністського інструментарію маніпулювати вкрай куцою, впровадженою до наукового обігу, як правило, ще в XIX ст., джерельною базою.

Насамкінець потрібно привітати Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка як із заснуванням монографічної серії, так і з тим, що перша монографія серії стала важливим явищем в українській історичній урбаністиці.

⁸ Див.: *Собчук В.* Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1996. – Т. ССXXXI: *Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* – С. 397–398; *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. *Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій.* – Львів; Острог, 2002. – С. 156.